

Práce jako řešení? Strategie obživy osamělých matek v ČR

Dudová, Radka

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Dudová, R. (2009). Práce jako řešení? Strategie obživy osamělých matek v ČR. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 45(4), 753–784. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-69316>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Práce jako řešení? Strategie obživy osamělých matek v ČR*

RADKA DUDOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Work as a Solution? Livelihood Strategies of Lone Mothers in the Czech Republic

Abstract: When examining the gender of institutions of parenthood, lone motherhood is a key issue. In this article the author focuses on the economic implications of lone motherhood and on the strategies that women living with children without a partner develop in order to ensure their livelihood. The author begins by presenting the theoretical background and some results from European and North American research on lone motherhood. She then provides an overview of research on lone parenthood done in the Czech Republic since 1959. Finally, the author describes the qualitative study she conducted on divorced mothers. The results show how women deal economically with marital separation and which livelihood strategies they opt for. The research methodology was based on constructivist grounded theory and the technique of interviews. From the research results the author distinguishes five basic strategies that can be combined and that are based on the sources that women have at their disposal. Those strategies may differ in terms of their degree of success, dependence/independence on others, and their efficacy at different points in time. The results also indicate that the success of these working strategies depends mainly on the age of the youngest child in the family and the caring responsibilities required by that age. The author argues that while for some women heading one-parent families paid work is an option that allows them to obtain a certain degree of independence and self-confidence, its efficacy depends on the context and immediate conditions in which the women find themselves. Overstressing the employment of lone mothers as a universal solution may thus lead to new dependencies.

Keywords: lone mothers, poverty, work, divorce, gender, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 4: 753–784

* Text vznikl za podpory projektu „Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života v české společnosti“, č. grantu 1J034/05-DP2, a projektu „Rodičovství po partnerském rozchodu – rodičovské role a identity rozvedených matek a otců“, GA AV ČR, id. kód KJB700280503. Byl podpořen také grantem „Procesy a zdroje genderových nerovností v pracovních drahách žen v souvislosti s proměnou české společnosti po roce 1989 a členstvím ČR v EU“ (GA AV ČR, č. IA700280804) a projektem „Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře“ (1QS700280503).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Radka Dudová, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: Radka.Dudova@soc.cas.cz.

Rodiny vedené jedním rodičem v roce 2001 tvořily 19,8 procent ze všech rodinných domácností, v případě rodin se závislými dětmi byl tento podíl ještě vyšší a činil 23,9 procent.¹ Osamělé rodičovství odhaluje mnohé o tom, jakou podobu má současná instituce rodičovství, jaká sociální očekávání jsou spojena s rodičovstvím u žen a u mužů a jaká omezení a nebezpečí skrývá „tradiční“ a ne příliš problematizované rozdělení podílu na pečovatelské a placené práci v rodině. Osamělé rodičovství je fenomén, za kterým se skrývá vysoce genderovaná zkušenost. Nejenže osamělí rodiče jsou z 90 procent ženy – navíc ve svém každodenním životě narážejí na genderovanost prostorů a institucí, do kterých vstupují a se kterými se setkávají jako jediné živitelky/živitelé a zároveň pečovatelky/pečovatelé o své děti. Významy spojené s osamělým rodičovstvím jsou utvářeny představami spojenými s manželstvím, nukleární rodinou, institucí mužského živitele a „správnými“ vztahy mezi muži a ženami, manželi a manželkami [Duncan, Edwards 1997: 1]. Ačkoli skupinu osamělých rodičů tvoří dlouhodobě určitý podíl osamělých otců, jejich sociální postavení, demografické charakteristiky i jejich přístup k rodičovství měl a má svá specifika – osamělé otcovství není totéž co osamělé mateřství. Je ovšem třeba poznamenat, že v současnosti se v některých zemích situace osamělých otců přibližuje situaci osamělých matek – část z nich čelí podobným problémům a rizikům [European Commission 2007: 36].

V této stati se zaměřuji na fenomén osamělého mateřství. Osamělé matky v mnoha zemích reprezentují kategorii žen, které spadají mimo normy toho, jak by ženy žít a co by měly dělat. Skrze komplex významů, charakteristik, chování a sociálních podmínek, které jsou jim připisovány, bývají pokládány za problematickou skupinu. Osamělé matky jsou poměřovány skrze obecně akceptované normy nukleární rodiny a „provdaného“ mateřství. V textu se navíc zaměřuji na ekonomický aspekt osamělého mateřství, přičemž vědomě ponechávám stranou aspekty další, neméně zajímavé (např. péči o děti a výchovu v rodinách v čele s matkou, mateřské a osobní identity žen stojících v čele těchto rodin, jejich interpretace normy „intenzivního mateřství“ či jejich vztahy s otcem dětí [viz Dudová et al. 2007]).

Matky v čele jednorodičovských rodin se po partnerském rozchodu velmi často a relativně náhle stávají „samoživitelkami“, přitom ale zůstávají primárními pečovatelkami svých dětí. Vzhledem ke strukturálním podmínkám a povaze gender-kontraktu [Pateman 1988] v české společnosti jejich příjmy bývají často nižší než příjmy jejich bývalých partnerů. Výrazně zhoršená ekonomická situace je tak jedním z hlavních rizik doprovázejících rozchod či rozvod na straně žen s dětmi a osamělé matky jsou jednou ze skupin nejvýznamněji ohrožených chudobou a marginalizací na pracovním trhu [Hora 2007: 19; Sirovátka, Mareš 2006: 629].

V této stati odpovím na otázku, jak se matky stojící samy v čele svých rodin v České republice vyrovnávají s ekonomickou situací, v níž se nacházejí

¹ Informace převzata z ČSÚ, Sčítání lidu, domů a bytů 2001. <http://www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/tabx/CZ0000>

ony a jejich děti, a jaké strategie obživy (livelihood strategies) volí. Strategiemi obživy rozumím soubor aktivit vědomě volených aktérem/aktérkou v rámci určitého časového období, směřující k zajištění okamžitého i dlouhodobého přežití domácnosti. Strategie obživy zahrnují rovněž zvažování a rozhodování mezi alternativními typy jednání. Koncept strategií obživy předpokládá, že lidé nejsou pasivními oběťmi mocenských a ekonomických omezení. Aktéři/aktérky jsou vždy schopni volit, rozhodovat se a vytvářet strategie – ať je jejich prostor jakkoli omezený [Ypeij 2009: 59]. Činí volby v kontextu významů, cílů, světonázorů a jednání sdílených s ostatními aktéry [Long 1992: 25–28] a zároveň v kontextu sociálních struktur, do nichž jsou začleněni. Tyto struktury mají zároveň omezující i umocňující vliv na jejich jednání a ovlivňují zdroje, které dotvářejí jejich strategie [Giddens 1984: 25]. Ačkoliv osamělé matky sdílejí mnohé zkušenosti založené na jejich genderu a setkávají se s podobnými strukturálními obtížemi, přikládají jim různé významy a vytvářejí pak různé strategie obživy a jejich kombinace.

Nejprve představím teoretické pozadí a vybrané výsledky zahraničních výzkumů zabývajících se osamělým mateřstvím. V další části textu charakterizuji postavení osamělých matek na území České republiky na základě dat kvantitativních výzkumů, které se zaměřovaly na jednorodičovské rodiny, osamělé či rozvedené matky v ČR v průběhu druhé poloviny minulého století a na počátku století současného, a následně analyzuji strategie obživy žen v čele jednorodičovských rodin na základě dat vlastního kvalitativního výzkumu rozvedených matek závislých dětí.

1. Problematizace osamělého mateřství

Fenoménu osamělého mateřství je v zahraniční sociologické literatuře věnováno dosti pozornosti. Boom studií zaměřených na ženy žijící s dětmi, ale bez partnera, se v Evropě a v USA projevil v 90. letech 20. století, jako reakce na některé politické reformy, jejichž cílem bylo omezit výdaje veřejného rozpočtu a maximálně motivovat osamělé matky k vlastní ekonomické aktivitě. Zejména v USA a ve Velké Británii se koncem osmdesátých let a v průběhu let devadesátých v médiích a v politických kruzích prosadil pravicový diskurz nahlízející na osamělé mateřství jako na kořen všech představitelných sociálních problémů a na osamělé matky jako na příživníky na sociálním systému. S tím se pojila snaha omezit sociální výdaje vůči této skupině, zároveň se snahou přenést zodpovědnost ze státu na otce dětí, případně na rodiče osamělých matek. Média i politici se přitom odvolávali na teorie pravicových konzervativních autorů [Murray 1990] a ignorovali existující vědecké výzkumy, které tyto teorie nepotvrzovaly.

Konzervativní diskurz opomíjel soudobé demografické posuny, kvůli kterým stojí v čele stále větší části rodin se závislými dětmi matka bez partnera. Navíc se zapomínalo, že osamělé mateřství není statický jev, nýbrž se prolíná životním cyklem. Ve výsledku má stále větší část žen bývalou zkušenost s osa-

mělym mateřstvím nebo může v budoucnu očekávat, že se osamělou matkou stane. Není tedy již tak snadné vést dělicí čáru mezi „úplnými“ a „neúplnými“ rodinami, mezi „naší normalitou“ a „jejich odlišností“. Osamělé matky bývají ve veřejném a politickém diskurzu navíc často oběťmi generalizování, ačkoli jsou mezi nimi velké rozdíly a jejich různé skupiny se potýkají s různými problémy v závislosti na věku, rase či etnicitě, kvalifikaci či důvodu osamělosti atd. [McIntosh 1996: 149].

Na konzervativní směřování politik a veřejného diskurzu vzápětí reagovaly feministické teorie, které zpochybňují „normalitu“ a bezproblémovost tzv. úplných nukleárních rodin. Závislost ženy na muži živiteli je podle nich problematická podobně jako závislost na státu. Autorky poukazují na to, že představa muže živitele, jehož příjem pokryje potřeby celé rodiny, je v současné době do značné míry mýtus. Navíc ne vždy manželé sdílí (celý) svůj příjem se svými rodinami a v mnoha případech na tom mohou být ženy lépe, když hospodaří samy a nemusí se spoléhat na svého partnera. Cílem těchto teorií nebylo dokázat, že „jeden rodič je stejně dobrý jako dva rodiče“, ale poukázat na problémy, které se vyskytují i v manželstvích a úplných rodinách a které jsou zviditelněny nárůstem osamělého mateřství [Millar 1994].

I ze zahraničních studií je patrná problematičnost kategorie „osamělá matka“. Mediální a politický diskurz ji používal jako homogenní kategorii, přičemž nejenže opomíjel difference uvnitř ní, ale navíc ji chybně reprezentoval obrazy či příklady, které jsou ve skutečnosti pouze minoritní (typická osamělá matka jako neprovdaná mladá černá žena spoléhající na sociální dávky) [Phoenix 1996]. Ve vědě se pak objevuje obdobná chyba – o osamělých matkách je uvažováno jako o monolitické homogenní kategorii, která je diferencována maximálně podle sociálního statusu, vzdělání, věku a důvodu vzniku jednorodičovské rodiny. Nebere se ale v úvahu, že tyto ženy žijí v konkrétním sociálním kontextu; že jejich situace je výsledkem určitého procesu, který může mít různé individuální podoby. Kategorie „osamělá matka“ navíc nemusí být právě tou kategorií, která určuje sociální jednání těchto žen; mohou za ní stát důležitější kategorie, jako například rasa či etnicita nebo charakteristika pracovního trhu v daném místě. Tyto sociální odlišnosti mohou někdy zůstat skryté a přitom mají zásadní vysvětlující potenciál [Duncan, Edwards 1999].

Ve Spojených státech je konstrukce osamělého mateřství výrazně racializovaná – osamělá matka prezentovaná v médiích a přítomná ve většině diskurzů je černá. Ve Velké Británii podle badatelek [Phoenix 1996] rasa osamělých matek naopak z veřejných diskurzů zmizela – mimo jiné proto, že spojení rasismu a osamělého mateřství je implicitní, je již dopředu přítomné v myslích většiny, a není tedy nutné ho vyslovovat. Veřejná přesvědčení ale zpravidla neodpovídají skutečnosti a neodrážejí statistickou realitu – počet bílých osamělých matek v obou zemích vcelku převažuje. Osamělé matky z etnicky majoritní populace a osamělé matky jiných etnik jsou přitom konstruovány odlišně: zatímco u bílých žen se předpokládá individuální psychologické vysvětlení, u ne-bílých jako vysvětlení

slouží „kulturní důvody“ – odlišné skupinové kulturní normy, což dopředu diskredituje jakoukoli formu veřejného zásahu či pomoci [Phoenix 1996: 183–184].

Velký objem zahraniční literatury se zabývá dopady osamělého rodičovství na výchovu dětí, na jejich školní prospěch, jejich podíl na delikventním chování apod. Není záměrem této studie zacházet zde do detailů; jen snad je možné zmínit, že výsledky výzkumů v této oblasti rozhodně nejsou jednoznačné a mnohdy je použita metodologie velmi sporná. Jak podotýká Furstenberg a Cherlin [Furstenberg, Cherlin 1991]: když chceme zjišťovat dopad rozvodu na děti, nemůžeme je srovnávat se všemi dětmi v úplných rodinách, ale jen s těmi dětmi, žijícími s rodiči v nešťastném manželství, kteří se rozhodli nerozvést se. Existující studie se v podstatě shodují v tom, že děti žijící s jedním rodičem si vedou o něco hůře než děti žijící s oběma svými rodiči. Jakmile se ale kontrolují další intervenující proměnné, zejména sociální vrstva, rozdíly mezi dětmi se zmenšují – některé zmizí úplně, jiné zůstávají velmi malé. Rozhodující intervenující proměnnou ve výzkumech je příjem rodiny, ten je ale přímo kontrolován jen výjimečně [Burghes 1996: 166].

Mnoho sociálních výzkumníků se shoduje na tom, že osamělé mateřství samo o sobě není zdrojem znevýhodnění dětí (ve vzdělávacím systému apod.). Zdrojem znevýhodnění jsou nižší ekonomické zdroje a zejména chudoba [Ferri 1976; Burghes 1994; Utting 1995].

Mohli bychom sice předpokládat, že v době, kdy se ekonomická aktivita stala pro většinu žen běžnou záležitostí a osamělé matky již nejsou nutně závislé na příjmu muže, ekonomické problémy osamělého mateřství zmizí samy od sebe. Ženy mohou zajistit příjem pro svou rodinu vlastní pracovní aktivitou. Přesto ale i nadále zůstávají osamělé matky specifickou skupinou: zaprvé proto, že pracovní příjmy žen jsou zpravidla nižší než příjmy mužů. Za druhé, osamělí rodiče neprofitují ze společného vedení domácnosti a jejich náklady jsou tak v poměru k jejich příjmům vyšší. A za třetí, nemají přístup k příjmu partnera – druhého dospělého – a nesou sami zodpovědnost za ekonomické zajištění rodiny [Sørensen 1994]. Přes všechny difference uvnitř kategorie osamělých matek i přes rozdílné podmínky na pracovním trhu a rozdílné nastavení sociálních systémů ve všech evropských zemích výzkumy ukazují, že riziko chudoby pro děti je vyšší v rodinách vedených jedním rodičem než v rodinách dvourodičovských [Luxembourg Income Study, podle European Commission 2007] – v různých zemích jsou rozdíly různé, přičemž ČR patří k zemím s nejvyššími rozdíly mezi rizikem chudoby pro rodiny s jedním a rodiny se dvěma rodiči.

1.1. Osamělé matky v sociálním systému

V evropských zemích představuje ochranu před rizikem pádu do chudoby sociální systém. Evropské sociální systémy ale byly tradičně založeny na předpokladu existence stabilní manželské rodiny, jejíž příjem byl garantován pracovní aktivi-

tou mužské hlavy rodiny. Původně sloužily jako ochrana proti rizikům způsobeným neschopností muže-živitele pracovat a přinášet příjem – z důvodu nemoci, smrti nebo stárí. V průběhu druhé poloviny 20. století se sociální systémy musely přizpůsobit na jedné straně vývoji v oblasti organizace soukromého života – zvyšující se rozvodovosti, nárůstu mimomanželských narození, oslabování tradičního modelu mužského živitele a ženské pečovatelky, nestabilitě rodinných forem; a na straně druhé novým ekonomickým rizikům vyplývajícím z transformací pracovního trhu (méně stabilní a krátkodobé pracovní smlouvy, zvyšování negativní flexibility, oblasti pracovního trhu, ve kterých jeden příjem sám o sobě nestačí pro udržení uspokojivé životní úrovně rodiny). V postsocialistických zemích procházejících ekonomickou transformací se k tomu v 90. letech přidala dezorientace spojená s ustavováním nového politického, ekonomického a sociálního řádu [European Commission 2007: 7] – nová rizika pracovního trhu se projevila náhle v relativně krátkém časovém úseku a všichni aktéři byli nuceni se na ně rychle adaptovat, na individuální i na systémové úrovni.

Srovnávací studie [Förster, Tóth 2000] analyzující trendy v chudobě dětí v České republice, Maďarsku a Polsku v době ekonomické transformace zjistila, že transformace byla provázena zvyšováním incidence chudoby právě u dětí a u rodin s dětmi, přičemž nejsilněji byly dotčeny děti žijící s jedním rodičem. V ČR se míra chudoby jednorodičovských rodin zdvojnásobila a relativní příjmy osamělých rodičů poklesly o 7 procent. Studie konstatuje, že rodiny s jedním rodičem v těchto zemích zakusily v období mezi 1991 a 1997 nejdramatičtější sociální vývoj [Förster, Tóth 2000: 14].

Hlavní otázkou spojenou s ochranou jednorodičovských rodin v sociálním systému je, zda mají být osamělé matky v sociálním systému cíleny jako skupina se speciálními potřebami, či zda na ně mají být vztahena stejná pravidla a opatření jako na zbytek populace. Pokud jsou osamělé matky definovány jako specifická skupina, navazuje otázka další – jak posuzovat, kdo do této kategorie patří a kdo již ne, a jakou podobu má mít kontrola. Pokud nejsou, jak se vyrovnat s tím, že se jedná jednoznačně o jednu z nejohroženějších skupin populace, přičemž sociální vyloučení se vztahuje na děti v těchto rodinách a v rámci sociální reprodukce se přenáší do dalších generací [Skevik 2006]. Evropské sociální systémy se v současnosti přiklánějí častěji ke druhé z těchto možností.

1.2. Osamělé matky a placená práce

Placená práce je zpravidla chápána jako zdroj ekonomické nezávislosti a jako cesta k odstranění materiálních a sociálních znevýhodnění pro všechny typy rodin, nejen pro rodiny s jedním rodičem. Většina sociálních systémů v Evropě a v severní Americe jednoznačně usiluje o to, aby matky v čele jednorodičovských rodin nebyly (dlouhodobě) závislé na sociálním systému, a způsob, jak se z této závislosti vymanit, je spatřován právě v placené práci. V různých zemích

se přitom podíl pracujících osamělých matek liší. Mnoho výzkumníků se snaží osvětlit, proč má v některých zemích osamělé mateřství „aktivační“ a v jiných „deaktivační“ efekt – v některých zemích (Velká Británie, Irsko) osamělé matky pracují méně často než matky žijící s partnerem, zatímco v ostatních zemích zpravidla pracují častěji [Duncan, Edwards 1997; Kilkey 2000; Millar, Rowlingson 2001]. Rozdíly jsou dány nastavením sociálního systému, situací na pracovním trhu (tím, zda jsou na pracovním trhu dostupné vhodné či vůbec nějaké pracovní pozice pro osamělé matky), ale také normami a hodnotami obklopujícími mateřství a jeho spojení s placenou prací mimo domov v různých kulturách. To, zda osamělé matky (a matky vůbec) pracují, se neřídí jen ekonomickou racionalitou rozhodnutí pro či proti práci z hlediska ekonomické výhodnosti, ale také tzv. genderovou morální racionalitou – tedy tím, jaký vztah mezi mateřstvím a placenou prací se v dané společnosti a kultuře pokládá za správný [Duncan, Edwards 1999: 3].

Tzv. „workfare state“ – tedy sociální systém, jenž svými podmínkami především motivuje osamělé matky ke vstupu do placené práce, s sebou nese mnoho paradoxů a otázek. Proč je placená práce prezentována jako jediná forma sociální inkluze? Jakou hodnotu přisuzuje společnost neplacené pečující práci matky – osamělé matky? Jaké může mít tento systém negativní důsledky z hlediska blaha (well-being) dětí těchto matek? Evropské srovnávací šetření [European Commission 2007] dospělo při porovnávání sedmi evropských zemí (Norsko, Irsko, VB, Nizozemí, Portugalsko, Španělsko a Itálie) k závěru, že obecně jsou osamělé matky nuceny přijímat práce, které příliš nevyhovují – jejich časová flexibilita je negativní a navíc jsou málo ohodnocené; koncentrují se v málo placených a nestabilních zaměstnáních; a méně často než matky žijící s partnerem pracují na částečný úvazek. Míra nezaměstnanosti osamělých matek je ve sledovaných zemích vyšší než míra nezaměstnanosti matek žijících s partnerem [European Commission 2007; Skevik 2006]. V oblasti placené práce existují mezi ženami výrazné rozdíly podle příčin vzniku jednorodičovské rodiny – zatímco mladé svobodné matky zpravidla pracují méně často nežli matky s partnerem, zejména v zemích s vysokou mírou ženské zaměstnanosti, rozvedené matky naopak pracují častěji než matky v úplných rodinách [European Commission 2007: 37].

Jak je vysvětlováno znevýhodnění osamělých matek na pracovním trhu? A. Skevik [2006] navrhuje pět vzájemně provázaných vysvětlujících faktorů: nižší ekonomická participace osamělých žen ve Švédsku může být vysvětlena volbami a preferencemi osamělých matek (některé ženy se rozhodnou nepracovat, protože práce je pro ně za daných podmínek ekonomicky nevýhodná a/nebo preferují věnovat např. v počátečním stresujícím období více péče dětem). Vyšší nezaměstnanost a horší pracovní postavení lze vysvětlit demografickými faktory (nižší vzdělání a kvalifikace, region apod.). Podle Skevik se ale ve švédských výzkumech vliv těchto faktorů nepotvrzuje – nezaměstnanost osamělých matek je vyšší, i když jsou kontrolovány. Vliv může mít také vyšší nemocnost a stres: zejména v prvním období může mít vyšší nemocnost a psychické problémy podíl

na vysvětlení ekonomické neaktivity i nezaměstnanosti. Dalšími podstatnými faktory vysvětlujícími nevýhodné postavení osamělých matek na pracovním trhu, nezaměstnanost a případně i ekonomickou neaktivitu jsou jejich nižší flexibilita (nemožnost dojíždění, práce v netypických hodinách či práce přesčas) a diskriminace ze strany zaměstnavatelů. Ta se vztahuje na ženy obecně a v případě žen žijících s dětmi bez partnera může dosahovat ještě vyhraněnějších podob.

Genderové znevýhodnění na pracovním trhu je ve shodě s teorií symbolického universa Sandry Harding [1993] možné identifikovat ve třech úrovních: v abstraktní rovině jazyka, kultury, hodnot, společenských institucí (ženskému genderu jsou přisouzené méně prestižní oblasti pracovního trhu, a zároveň oblastem, ve kterých se koncentrují ženy, je přisouzena menší prestiž i ohodnocení; vyšší hierarchické pozice mají mužský gender); na úrovni genderované společenské dělby práce (ženám je připsána oblast reprodukce, odpovědnosti a péče o děti a jejich pracovní dráhy jsou chápány jen jako sekundární); a na úrovni individuálních genderových rolí (ženy jsou socializovány k tomu, aby se neucházely o vyšší funkce a ohodnocení a aby přijímaly podřízené pozice). Pro osamělé matky z toho plyne přítomnost různých bariér, se kterými se setkávají při vstupu na pracovní trh, při výkonu placené práce, při snaze vyjednat si pro sebe příznivější podmínky práce apod.

Z tohoto přehledu je možné učinit pro studium problematiky osamělého mateřství tři závěry. První se týká významu příjmového znevýhodnění rodin v čele s osamělou matkou. Zahraniční výzkumy ukazují, že sociální problémy, se kterými se osamělé matky a jejich rodiny setkávají (sociální exkluze, stigmatizace, znevýhodnění dětí osamělých matek), významně souvisí s jejich nižšími příjmy a horším ekonomickým postavením. Proto se v textu zaměřuji právě na ekonomické postavení osamělých matek, jejich pracovní a jiné příjmy a způsoby, jakými aktivně zajišťují ekonomické přežití rodiny. Jakou úlohu v minulosti hrála a v současnosti hraje v jejich životech placená práce? Jak se proměňuje jejich přístup k sociálnímu systému? Jaké alternativní volby se jim nabízejí a jak jednotlivé strategie kombinují?

Druhým závěrem je problematika definice kategorie „osamělé matky“. I v zahraniční literatuře, ačkoli je často poukazováno na chybné generalizace a na křehkost a nejednoznačnost této kategorie, není toto označení mnohdy dostatečně vyjasněno a konkretizováno. Termíny „lone mother“, „single mother“ a „lone parent“ jsou často používány jako synonyma, pro označení všech žen (a případně i mužů) žijících s dětmi, ale bez partnera. Další problém se objevuje u označení rodin, trvale žijících jen s jedním rodičem. V češtině stále běžný termín „neúplná rodina“ je v evropské literatuře i sociální politice považován za nevhodný a stigmatizující [viz např. Lefaucher 1986, 1991], v naprosté většině zemí se od používání jeho ekvivalentů upustilo. Např. v angličtině a ve francouzštině jej nahradil termín „jednorodičovská rodina“ (one-parent family, famille monoparentale). Ten je v současnosti ale také podroben kritice vzhledem k tomu, že neodráží realitu, jelikož jen zlomek dětí v těchto rodinách má skutečně jen jednoho rodiče (uvede-

ného v rodném listě), v ostatních rodinách je druhý rodič v určité míře přítomen – například se s dětmi po rozvodu občas stýká a podílí se na jejich materiálním zajištění formou výživného. V případě střídavé péče je takovéto vymezení naprosto neodpovídající. Z toho vyplývá i problematičnost nalezení vhodného českého ekvivalentu, který by opustil stigmatizující „neúplnost“ těchto rodin a zároveň odpovídal novým a proměnlivým realitám soukromého uspořádání. Přes nedokonalost dostupných označení volím v textu termín „jednorodičovská rodina“, hovořím-li o rodině tvořené kohabitací jednoho rodiče a jejich/jeho dětí. V textu definuji používané kategorie takto: osamělé matky jsou všechny ženy, žijící s dětmi, ale bez partnera. V rámci nich lze diferencovat – svobodné matky jsou ženy, které porodily dítě mimo manželství a nežily od počátku společně s jeho otcem; rozvedené matky jsou ženy, které se dostaly do kategorie osamělých matek rozvodem. S těmito kategoriemi interferuje kategorie „neprovdané matky“ – může se jednat o ženu žijící bez partnera, ale i s partnerem, či o ženu, která se s partnerem rozešla po déletrvajícím soužití, či o ženu, která s partnerem nikdy nežila. Kategorie „osamělí rodiče“ zahrnuje nejen matky, ale i osamělé otce. Kategorie v textu používám podle toho, jak byly definovány v citovaných výzkumech.

Třetím závěrem je varování před zavádějící homogenizací kategorie „osamělé matky“. Podle [Duncan, Edwards 1999] je „homogenizující“ přístup legitimní v případě otevírání tématu – nejprve je nutné shromáždit základní informace a popsat hlavní trendy, v další fázi pak je třeba pronikat hlouběji do dané kategorie a odhalovat odlišnosti a různé typy kauzalit. Já ovšem postupuji opačným směrem: namísto diferenciací v dané kategorii chci poukázat na podobnosti v sociálním postavení a podmínkách a v dostupných alternativách strategií obživy osamělých matek, které jsou dané genderovými vztahy a nerovnostmi, jež určují jejich přístup ke společenským zdrojům. Tím rozhodně nezpochybňuji existenci významných odlišností mezi různými skupinami, které do této kategorie spadají. Záměrem je ukázat, že přes všechny odlišnosti mají tyto ženy něco společného: jsou zároveň výhradními pečovatelkami a živitelkami; a od toho se odvíjejí životní zkušenosti a situace, které jsou jim společné. Osamělé matky podobně jako jiní sociální aktéři konstruuji své každodenní životy v rámci společenských struktur, a tento strukturální kontext zároveň umožňuje i omezuje jejich jednání. Přehled výzkumů zaměřených na problematiku osamělého mateřství v České republice od 50. let 20. století do současnosti a prezentace původního kvalitativního výzkumu rozvedených matek ukazuje, že hlavní strategií obživy je pro osamělé matky tradičně placená práce. Tento obecný závěr se pak vztahuje na různé skupiny osamělých matek v různé míře a pro rozkrytí těchto diferencí by bylo potřeba dalšího výzkumu (např. mladé osamělé neprovdané matky versus rozvedené ženy, etnické minority, regionální specifika atd.).

2. Rozvod, ženy a placená práce v ČR od 2. poloviny 20. století

Historicky tradiční příčinou osamělého rodičovství (lone parenthood) je ovdovění. V průběhu druhé poloviny 20. století ale tato příčina ztrácela postupně na významu oproti příčinám ostatním, ať už v absolutních, nebo v relativních číslech. To bylo způsobeno poklesem úmrtnosti a prodloužením naděje dožití, ale zejména nárůstem rozvodovosti a později zvýšením počtu dětí narozených mimo manželství. Do poloviny 80. let se na nárůstu počtu jednorodičovských rodin v ČR podílela hlavně stále se zvyšující rozvodovost. Nejen že se od 50. let zvyšoval počet rozvodů, zvyšoval se také podíl rozvedených manželství s nezletilými dětmi z celkového počtu rozvedených manželství (z 50 procent v roce 1950 na 70 procent v roce 1962 a na 72 procent v roce 1989). Rozvod se tak stal hlavní příčinou vzniku rodiny s jedním rodičem a závislými dětmi a osamělého rodičovství. Od poloviny 80. let začala štafetu přebírat příčina jiná: narození dítěte neprovdané matce. Zatímco od roku 1950 až do roku 1979 se podíl mimomanželsky narozených dětí pohyboval kolem 5 procent, v 80. letech začal pomalý nárůst a v průběhu 90. let se jejich podíl zvýšil z 8,6 procent (v roce 1990) na 21,8 procent (v roce 2000) a 34,5 procent v roce 2007. Ne všechna mimomanželská narození ovšem vedou k osamělému rodičovství. Odhaduje se ale, že minimálně polovina dětí narozených neprovdané matce se rodí ženě bez partnera [Hamplová 2006: 25].

2.1. Osamělé mateřství v období 1950–1989

Nárůst rozvodů, který v Československu započal již v 50. letech 20. století, nebyl dán pouze změnou právního řádu a změnou sociálního klimatu, ale také změnou ekonomickou – postupným nástupem žen do placené práce. Od roku 1958 navíc rostl počet žen, které navrhovaly rozvod. V 60. letech se poprvé objevil názor, podle kterého je na vině vysoké rozvodovosti právě zaměstnanost žen. Autoři [Pávek 1973; Marušiak 1964] oproti tomu poukazují na to, že ekonomická zajištěnost žen sice umožnila nárůst počtu rozvodů, nezpůsobila ale nárůst samotných partnerských rozvatů: „Ženy v domácnosti z ekonomických příčin nemohou k rozvodu přistoupit“ [Marušiak 1964: 147]. Ekonomická aktivita žen znamená skutečné právo na rozvod, které je jen formální, pokud je žena ekonomicky závislá na manželovi.

Již v 50. letech minulého století byla hlavním zdrojem obživy žen a jejich rodin v případě rozvodu placená práce. *Výzkum o rodičovství 1956* [Srb, Kučera 1959] zjistil, že 94 procent rozvedených žen ve vzorku pracuje – pracovní aktivita rozvedených žen tedy byla již v této době velmi vysoká. Jejich průměrný příjem ze zaměstnání byl na úrovni příjmu žen vdaných. Rozvedené ženy byly podle výsledků výzkumu v práci spokojenější a byly více pracovně orientované než ženy vdané.

Kromě pracovní aktivity bylo dalším zdrojem příjmu pro rozvedené ženy v této době (podobně jako nyní) výživné od bývalého manžela. To bylo ale podle

znění nového zákona (č. 265/1949 Sb., o právu rodinném) určené jen na potřeby dětí, nikoli na výživné pro sebe. Žena měla nárok jen na příspěvek na nutnou výživu, a to pouze v případě, že nebyla schopná se sama žádným způsobem živit. To bylo v této době značně nespravedlivé ustanovení, vzhledem k tomu, že mnoho žen v minulosti nepracovalo a věnovalo se péči o domácnost a rodinu, mnohdy výslovně na přání manžela. Proto bylo také toto ustanovení ve své době výrazně kritizováno. Stál za ním zjednodušující předpoklad, že každá žena je schopna vydělávat sama, a to i když pečuje o děti. To ale pro všechny ženy neplatilo, zejména se zřetelem k existující nedostatečné nabídce institucí péče o děti. Pracovní strategie tak byly často doplňovány strategiemi návratu do původní rodiny, zejména u matek malých dětí, které potřebovaly výpomoc v podobě hlídání.

Podobná situace přetrvávala v 60. letech a i v průběhu 70. let byla podle výzkumných poznatků hlavní strategií, díky které se rodiny rozvedených žen vyhýbaly chudobě, převážně vysoká pracovní aktivita žen stojících v jejich čele. Výzkum ČSVÚPSV [Junková et al. 1975] zaměřený na rozvedené ženy s dětmi do 15 let ukázal, že 97,6 procent rozvedených matek mělo svůj vlastní příjem, zatímco u vdaných žen to bylo jen 74,3 procent. Průměrné příjmy rozvedených žen byly přitom podle dat z tohoto výzkumu významně vyšší než příjmy žen vdaných. Podle autorek výzkumné zprávy tomu tak bylo díky daňovým úlevám a započítání rodinných přídatků, které se v úplné rodině započítávaly do příjmu manželovi. Zároveň to podle autorek bylo způsobeno tím, že rozvedené ženy jako živitelky rodiny usilovaly o vyšší finanční ohodnocení a funkční zařazení a zaměstnavateli byla tato snaha akceptována [Junková et al. 1975: 64]. Zaměstnavatelé v centrálně řízené ekonomice totiž neusilovali primárně o tvorbu zisku, nýbrž fungovali mimo jiné i jako garanti sociálního zabezpečení svých zaměstnanců. Status živitelky rodiny tak rozvedeným ženám z hlediska jejich příjmů a pracovní dráhy pomáhal. Příjmy rozvedených žen byly ale stále významně nižší než příjmy mužů.

Téměř všechny rozvedené ženy tak v 70. letech 20. století v ČR pracovaly – jen 6,8 procent žen v souboru nepracovalo, oproti 25,7 procent vdaných žen. Rozvod neumožňoval výživné na nepracující manželku v takové výši, aby ji zabezpečilo, a sociální příjmy pracovní příjem nenahradily, navíc byly mnohdy vázány právě na pojištění vyplývající z pracovní činnosti. I nadále byly ovšem zejména mladší rozvedené ženy (s malými dětmi) závislé kromě své práce také na pomoci své původní rodiny. Značný podíl rodin rozvedených matek žil společně s prarodiči, kteří jim poskytovali hmotnou i nehmotnou pomoc (téměř ¼ rozvedených žen žila s jedním či s oběma rodiči, oproti 13 procent úplných rodin) [Junková et al. 1975: 64, 70].

Sekundární analýza dat z reprezentativního výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva, provedeného v roce 1984 Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV, jejíž autorkou je Eliška Rendlová [Rendlová 1988] dále potvrdila stejné tendence: zjišťuje, že mladé osamělé matky (20–29 let) se zpravidla vrací do

domácnosti svých rodičů a přijímají pomoc, ať už hmotnou, nebo s péčí o malé děti. Pomoc rodičů jim umožňuje placenou pracovní aktivitu. Rodiny matek ve věku 30–39 let jsou zpravidla autonomní a podobají se z hlediska vztahů s příbuznými rodinám úplným. Data z tohoto výzkumu ukazují, že matky stojící samy v čele rodiny měly podstatně větší zájem o přesčasovou práci než matky žijící s partnerem. Osm procent osamělých matek ve věku 30–39 let pracovalo přesčas prakticky denně [Rendllová 1988: 12]. Pracovní aktivita rozvedených žen tak měla zásadní význam pro zajištění ucházející životní úrovně jejich rodin.

2.2. Osamělé matky v období transformačním a posttransformačním

Politicko-ekonomická změna v roce 1989 měla pro postavení rodin rozvedených žen zásadní důsledky. V centrálně plánované ekonomice v období reálného socialismu se podniky nezaměřovaly na tvorbu zisku a navíc hrály úlohu jednoho z aktérů sociálního zabezpečení; neexistovala nezaměstnanost a panovala obecně nízká produktivita práce [viz např. Kalinová 2007], takže rodinný život pracujících osamělých matek nemusel být zaměstnavateli nutně vnímán jako ohrožující pro jejich výkonnost a pracovní nasazení. Jak naznačuje Junková et al. [1975], být matkou samoživitelkou spíše v zaměstnání představovalo výhodu z hlediska vyššího platového ohodnocení a zařazení.

Proměna ekonomiky z centrálně plánované na tržní přinesla snahu zaměstnavatelů maximalizovat zisk. Rozvedené matky se v novém prostředí mohou utkávat se stereotypy, podle kterých nemohou být kvalitními zaměstnanci, pokud mají samy na starosti péči o malé děti. Státní politika je přitom v pracovní aktivitě příliš nepodporuje, naopak dochází ke zhoršování podmínek pro kombinaci pracovního a rodinného života [viz např. Dudová 2008b; Křížková, Vohlídalová 2008]. Vznikající konkurenční pracovní trh ruku v ruce s mizením míst v jeslích a mateřských školkách omezuje možnosti osamělých matek najít uplatnění v práci a získat odpovídající pracovní příjem. Zároveň dochází ke zvyšování cen a vzrůstají náklady na výchovu dětí. Podle autorek výzkumu VÚPSV z roku 1995 byly „neúplné rodiny handicapovány v tvořícím se konkurenčním prostředí, mj. omezenou možností uplatnění na pracovním trhu při péči o závislé děti“ [Lhotská, Petrová 1996: 1]. Došlo ke zhoršování postavení osamělých rodičů na pracovním trhu a výrazně se zhoršila jejich ekonomická situace.

Autorky výzkumu z roku 1995 zaměřeného na „neúplné rodiny v ČR“ [Lhotská, Petrová 1996] docházejí k závěru, že ještě více než v minulosti jsou některé rodiny s jedním rodičem odkázané na pomoc prarodičů. Nejčastěji jsou prarodiči podporovány rodiny s malými dětmi do 3 let (celé tři čtvrtiny), a nejčastěji je pomoc poskytována v období bezprostředně po rozvodu (v období do dvou let po rozvodu pomoc využívají opět tři čtvrtiny rodin). Totéž platí pro výpomoc s péčí o děti a provozem domácnosti [Lhotská, Petrová 1996: 10–11]. Tato pomoc je mnohdy nezbytná proto, aby žena mohla vykonávat placenou práci.

I nadále přes změnu ekonomického prostředí v případě finančního nedostatku volili osamělí rodiče podle výsledků tohoto výzkumu zejména pracovní strategie – změnu zaměstnavatele, zvýšení kvalifikace, zintenzivnění placené práce například formou další pracovní činnosti. Oproti příslušníkům úplných rodin ovšem méně často preferovali změnu práce spojenou s odloučeností nebo časovou náročností. Ve svých aktivitách byli spíše ochotni prokázat větší pracovní pružnost (např. zvýšení kvalifikace nebo naopak přijetí méně kvalifikované práce v případě nutnosti nebo finanční výhodnosti). 23 procent dotázaných osamělých rodičů ve výzkumu VÚPSV z roku 1995 se setkala se ztrátou zaměstnání a s následnou nezaměstnaností. Nejčastěji se jednalo o mladší ženy s malými dětmi, s nízkým vzdělanostním a profesním statusem a bydlící v regionech se zvýšenou nezaměstnaností, žijících v domácnosti samy s dětmi [Lhotská, Petrová 1996: 22–25].

Co se týče soudem určeného výživného na děti od druhého rodiče, vůbec je nepobíralo 13 procent domácností rozvedených a svobodných matek či otců. Z toho tvořily dvě třetiny svobodné matky, jejichž ekonomická situace je již od 50. let tradičně nejhorší. 22 procent rodičů bylo nuceno vymáhat výživné soudně a třetina má zkušenosti s nepravidelností plateb. Zajímavé je zjištění, že zpravidla rodiny s vyššími příjmy pobíraly vyšší výživné a naopak. To je spojeno se vzdělanostní homogenií párů v ČR a s regionální diferenciací příjmů [Lhotská, Petrová 1996: 8–9].

V době posledního censu (2001) pak stála v čele 17,5 procent jednorodičovských rodin ekonomicky neaktivní osoba, v 90 procentech se jednalo o matku. Matky závislých dětí v čele jednorodičovských rodin jsou přitom v současnosti ekonomicky aktivní častěji než matky závislých dětí z rodin se dvěma rodiči (podle dat Generations and Gender Survey z roku 2005 participuje na pracovním trhu 62 procent osamělých matek se závislými dětmi a 56 procent matek vdaných či kohabitujících [Kuchařová 2007]). Jsou ale také častěji nezaměstnané: zatímco v rodinách se dvěma rodiči je 7,7 procent nezaměstnaných žen, v rodinách vedených matkou 13,6 procent. (U mužů tento podíl činí 4,8 procent ve dvourodičovských a 9,9 procent v jednorodičovských rodinách.) Mezi zaměstnanými matkami ty osamělé častěji vykonávají méně kvalifikovaná zaměstnání, osamělé matky přitom ale mají v průměru o něco vyšší pracovní příjmy (mj. díky podílu starších rozvedených žen) [Kuchařová 2007]. Větší podíl matek žijících s partnerem a s dětmi nežli matek žijících jen s dětmi byl v době šetření (Generations and Gender Survey 2005) na mateřské či rodičovské dovolené (29 procent oproti 17 procentům), což může být vysvětleno menším počtem dětí u osamělých matek, ale také tím, že osamělé matky zůstávají na rodičovské dovolené kratší dobu [Chaloupková, Soukupová 2008]. Data Generations and Gender Survey ukazují na určité znevýhodnění osamělých matek na pracovním trhu, a to zejména v okamžiku návratu do práce po rodičovské dovolené, a poté z hlediska profesního postupu v práci. Osamělé matky mají relativně nižší zastoupení ve vyšších pozicích [Kuchařová 2007: 6].

Výsledkem této situace je snižující se životní úroveň osob žijících v jednorodičovských rodinách v poměru k životní úrovni zbytku populace. 40 procent rodin s jedním rodičem a dětmi je ohroženo chudobou (podle metodiky výpočtu EU) [Český statistický úřad 2007]. O tom, že se situace těchto rodin v průběhu ekonomické transformace zhoršila, svědčí i údaje Mikrocenzů: Podle Microcenzu 2001, pokud budeme brát průměrné příjmy jednorodičovských rodin jako základ, měly „čisté úplné rodiny“ o 46 procent vyšší příjmy než „čisté neúplné“ rodiny. Podle Mikrocenzu z roku 1973 tento rozdíl činil jen 21,8 procent [Schimmerlingová et al. 1977: 67]. Podívejme se ale nyní na životní příběhy, které se skrývají za těmito informacemi. To nám umožní kvalitativní výzkum *Mateřství po rozvodu rodičů*, provedený v letech 2006–2007 v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. [viz také Dudová et al. 2007].²

3. Strategie obživy: výzkum rozvedených matek

V této části představím dílčí výsledky výzkumu mateřství po rozvodu, provedeného v rámci širšího výzkumného projektu zaměřeného na porozvodové rodičovství. Vzorek je proto omezen na rozvedené matky jako jednu kategorii matek v čele jednorodičovských rodin. Tento výzkum umožnil odhalit strategie, které matky v případě partnerského rozchodu aplikují pro překonání obtížné ekonomické situace. Studie se soustředila na nejčastější případ porozvodového uspořádání výchovy, kdy je dítě svěřeno do výhradní péče matky, která se stává hlavní živitelkou, a otec s ním ztrácí každodenní kontakt. Celkově se výzkum zaměřil se na to, jak ženy tuto situaci zvládají, jaké strategie volí a jak vysvětlují své jednání; jakými změnami prochází jejich chápání mateřské role, jejich rodičovská identita a praktiky spojené s péčí a výchovou dětí. V tomto textu se zaměřuji výhradně na ekonomické souvislosti osamělého mateřství (ačkoliv v rozhovorech ekonomické souvislosti evidentně prolínaly s ostatními oblastmi života komunikačních partnerů). Analyzuji rozhovory s ohledem na to, jak ženy hodnotily ekonomickou situaci svých rodin po rozvodu, jak popisovaly ekonomické nároky nové situace a jaké „strategie obživy“ volily pro bezprostřední i dlouhodobé naplnění těchto nároků.

Ve výzkumu byla zvolena kvalitativní empirická metoda „rozumějícího rozhovoru“ [Kaufmann 2001], kombinující etnologické techniky práce s informátory a techniku semi-direktivního interview [Kaufmann 2001: 8], jež umožňuje proniknout k hlubším obsahům názorů respondentů a porozumět jejich vlastním významovým kategoriím, a na základě tohoto porozumění vybudovat teorii založenou na faktech a jejich sociologické interpretaci. Tato metoda navazuje na metodu „grounded theory“, běžně a s úspěchem používanou ve většině

² Výzkum byl provedený v SOÚ AV ČR, v.v.i., v rámci projektu „Rodičovství po partnerském rozvodu – rodičovské role a identity rozvedených matek a otců“. Autorkou výzkumu je Radka Dudová.

kvalitativních výzkumů, a dále ji prohlubuje. Je to metoda umožňující flexibilně reagovat na konkrétní průběh dotazování a zároveň ho vést k jádru zkoumaného problému. K dotazovaným je přistupováno jako k informátorům, kteří mají bezprostřední vědění o své situaci a vlastní sociální realitě; nepředpokládá se neutralita tazatele, nýbrž jeho vtažení do procesu vytváření významů v sociální interakci. Použitá metodologie čerpala taktéž z konstruktivistické verze „grounded theory“ představené Kate Charmaz [2003a, b], která má s Kaufmannovým přístupem mnoho shodných rysů.

Zkoumána byla skupina matek, které se rozvedly či rozešly s otcem svých dětí a jsou hlavami rodin se závislými dětmi ve věku od 2 do 24 let. Bylo provedeno celkem 19 rozhovorů s ženami z různých socioekonomických a vzdělanostních kategorií. Polovina rozhovorů byla pořízena v okolí Brna (včetně venkovských sídel) a na severní Moravě, druhá polovina komunikačních partnerek pochází z Prahy a okolí Prahy. Rodiny všech komunikačních partnerek před rozchodem bylo možné zařadit do kategorie nižší střední či vyšší střední socioekonomické vrstvy; po rozvodu se ale jejich socioekonomický status více diverzifikoval. Z hlediska vzdělání jsou ve vzorku zastoupené všechny vzdělanostní úrovně od vysokoškolaček po ženy se základním vzděláním (7 vysokoškolaček, 7 středoškolaček a 5 vyučených). Jen dvě ženy ve vzorku uzavřely nové manželství, ostatní žijí nejčastěji samy s dětmi, případně ve vztahu s novým partnerem, nikoliv ale ve společné domácnosti. Nízká reprezentace znovuprovdaných žen může být způsobena tím, že jsou v populaci relativně neviditelné: ve své nové rodině se distancují od statutu „rozvedené ženy“. Vzhledem k tomu, že mě více zajímala situace rozvedených matek jako „osamělých rodičů“, více jsem se nezaměřila na vyhledání žen, které uzavřely nový sňatek. Komunikační partnerky byly vybrány metodou snow-ball. Rozhovory se odehrávaly v domově nebo v zaměstnání komunikačních partnerek, bez přítomnosti dalších osob. Rozhovory trvaly 1–2 hodiny.

Z určitého pohledu se jedná o značně specifickou a vnitřně homogenní skupinu osamělých matek. Komunikační partnerky žily s otcem svého dítěte či dětí alespoň tři roky (většinou ale ještě déle) ve společné domácnosti, v převážné většině za něho byly provdány (se dvěma výjimkami). Jejich věk se pohyboval od 28 do 57 let, k rozchodu³ došlo v době, kdy jim bylo 27–42 let. Ačkoliv v některých případech došlo k rozchodu či rozvodu před více než 10 lety a v jiných před rokem (těžiště se přitom pohybovalo mezi 3–7 lety), všechny spojovala situace, kdy stály po určitou dobu v čele rodiny s dětmi mladšími 12 let. Všechny získaly před narozením prvního dítěte určitou kvalifikaci nebo pracovní zkušenosti. Všechny jsou příslušnice etnicky majoritní populace a všechny jsou heterosexuálně zaměřené. Z tohoto složení výzkumného vzorku může také pramenit určitá homogenita životních strategií, o kterých tyto ženy v rozhovorech vyprávěly.

³ Záměrně používám termín „rozchod“ i u žen, které byly vdané, jelikož formální rozvod v některých případech následoval až několik let po faktickém rozchodu manželství.

3.1. Ekonomické postavení rodiny po manželském rozchodu

Ukázalo se, že rozhodující pro subjektivní hodnocení a spokojenost matek není ani tolik reálná životní úroveň jejich rodiny, ale to, jak se tato úroveň vlivem rozchodu změnila. Pokud i dříve zajišťovaly většinu příjmů rodiny ženy samy, může pro ně být odchod manžela velkou ekonomickou úlevou. Pokud naopak v jejich rodině před rozchodem panovalo tradiční rozdělení na matku pečovatelku a otce živitele, přičemž otec po rozchodu přestal svou živitelskou roli plnit na sto procent, cítí se „chudé“, ačkoli mohou mít ve srovnání s jinými uspokojivou životní úroveň – porovnávají svou situaci totiž se stavem před rozvodem.

... tak si myslím, že pokud ženská vlastně je sama, tak nikdy nemá šanci, tady nějaké alimony jí nenahradí vlastně plat toho chlapa. Tak to vůbec. Tak je těžké, protože ty děti jsou zvyklé na tu životní úroveň a vysvětlit jim, že najednou už není ani na tu zmrzlinu, že samozřejmě se k žádnému moři nepojede. (Sylva, 35 let, práce ve vzdělávací agentuře, dcera 13, syn 7 let)

Hodnocení životní úrovně rodiny po rozvodu tedy v první řadě souvisí s tím, jakým způsobem otec dětí plnil, či neplnil svou úlohu živitele rodiny před rozchodem, a potažmo s tím, jak ji plní, či neplní po rozchodu. Výjimkou nejsou ani případy, kdy otec před rozchodem nejen rodině nijak ekonomicky nepřispíval, ale navíc spíše představoval pro rodinu další finanční zátěž (to se týká čtyř komunikačních partnerek).

Ale tím, že zpronevěřil peníze a musel platit nějaké měsíční splátky, tak jsem byla přinucena jít do práce, abychom to zvládali všechno. A starala se o malou většinou jeho mamka. (Hana, 32 let, dělnice, dcera 7 let)

Ačkoliv tedy rozvod znamená často propad životní úrovně osamělé matky a dětí, pro tyto ženy byl rozvod naopak mimo jiné i řešením neudržitelné ekonomické situace. Potvrzuje se tak teoretický předpoklad, že ani v úplné rodině nemusí rodina disponovat mužovým příjmem, případně k němu nemusí mít ostatní členové domácnosti přístup či dokonce mohou aktivity muže celkové příjmy snižovat.

Pro většinu dotázaných ale představoval rozchod určitý ekonomický „šok“. Náhle se vyrovnávaly s postavením hlavní živitelky svých dětí a sebe sama, navíc mnohdy musely řešit otázku bydlení a zajištění péče o děti ve své nepřítomnosti. Ve většině rodin komunikačních partnerek fungoval buďto model otce živitele, případně otce pomáhajícího [Dudová 2008a] – tj. matka sama buďto neměla žádný příjem, nebo byl její (nízký) plat vnímán jen jako sekundární zdroj financí. Po rozchodu je náhle rodina závislá v zásadní míře jen na příjmu matky. Jako nejtěžší se přitom jednoznačně jeví období bezprostředně po rozvodu, než žena najde uspokojivé řešení své situace, než najde práci či si přibere brigádu nebo než

vyřeší bydlení, a také než se určí výživné na děti a než otec začne výživné pravidelně platit, což může trvat i celý rok.

Při rozvodu se tak plně vyjevuje cena, kterou ženy ekonomicky „platí“ za tradiční uspořádání genderových rolí v úplné rodině. Pokud plně spoléhaly na ekonomické zajištění ze strany manžela a neměly žádné vlastní pracovní příjmy (což je ve většině partnerství naprosto běžné, dokud jsou děti malé, tj. do 3–4 let nejmladšího dítěte), ocitají se při krachu manželství v krizové situaci. To se týkalo třetiny dotazovaných žen: k rozpadu manželství došlo v době, kdy byly na rodičovské dovolené nebo ještě po rodičovské dovolené zůstávaly kvůli péči o děti v domácnosti. Po rozchodu se vrátily do původního zaměstnání nebo rychle hledaly zaměstnání jiné:

Děti byly ještě malé, takže jsem byla nucena si hledat zaměstnání, což lehký nebylo v té době. Vzhledem teda k těm třem dětem a dlouhý době, po kterou jsem byla na mateřský dovolený. (Pavla, 40 let, právnička, děti 15, 12 a 11 let)

Dalších pět žen pracovalo v době rozchodu manželství v méně náročných pozicích nebo na zkrácený úvazek, podle svých slov proto, aby se mohly dostatečně věnovat dětem, vyzvedávat je ze školky, vodit na zájmové kroužky apod. Jejich partneři byli hlavními živiteli rodiny a na ženách ležela zodpovědnost zajištění péče o děti. Některé u takovéto práce zůstaly. Své rozhodnutí vysvětlovaly tím, že preferovaly pro děti zachovat takovou míru péče a osobní přítomnosti, na kterou byly zvyklé před rozchodem, ačkoliv v důsledku tohoto rozhodnutí došlo k poklesu životní úrovně rodiny. Jiné přešly na náročnější pozici nebo hledaly jinou práci, aby si zvýšily příjem. Ostatních sedm z dotazovaných žen pracovalo v době rozchodu na plný úvazek v relativně dobrém zaměstnání, zejména díky tomu, že jejich děti již byly větší. Ty hodnotily svou ekonomickou situaci v období bezprostředně po rozchodu nejméně negativně.

Samotné ekonomické strádání ale nebylo matkami vnímáno jako klíčový problém. Největší zátěž v porozvodové situaci (bez ohledu na jejich příjmy či kvalifikaci) pro ně představovalo to, že jsou „samoživitelkami“ – to znamená, že mohou podle svého mínění spoléhat pouze samy na sebe a že jejich děti jsou závislé pouze na nich. To se týkalo nejen ekonomického zajištění rodiny, ale také otázek výchovy, péče v době nemoci apod. Pokud by se přihodilo něco, co nemohou vlastními silami ovlivnit, mají pocit, že je nikdo v jejich rodičovské práci nezastoupí. Z ekonomického hlediska si jsou vědomy rizika nenadálých výdajů, na které nejsou připraveny. Jen výjimečně mají k dispozici významnější úspory (pokud nějaké mají, pohybují se v řádu několika tisíc korun) a na pomoc svých vlastních rodičů se nechtějí či nemohou spoléhat. I v případě, že mají pravidelný pracovní příjem a vyřešené bydlení, jedná se o ekonomicky velmi zranitelnou skupinu.

Zkušenosti skandinávských zemí, zejména Švédska a Finska [Skevik 2006] v době ekonomické recese v průběhu 90. let 20. století, ukázaly, že jednorodi-

čovské rodiny jsou v období krize vystaveny většímu riziku – právě proto, že nemají žádné ekonomické rezervy již na počátku krize, a proto, že jejich pozice na pracovním trhu bývají méně stabilní a jejich flexibilita je nižší (nejen kvůli pečovatelským povinnostem, ale i proto, že zpravidla již akceptovaly práci na nižší kvalifikační úrovni, než na jakou by mohly aspirovat, a už nemají kam „sestupovat“). V období recese tak roste míra jejich nezaměstnanosti a navíc dochází k rozpočtovým škrtům a rušení různých typů podpor, na kterých mohou být jejich rodiny závislé. Tato hrozba se jeví vzhledem k výzkumným zjištěním jako reálná i v případě osamělých matek v ČR.

3.2. Životní náklady osamělých matek a jejich rodin

Základní příčku výdajů rozvedených matek tvořily základní životní potřeby, v první řadě potraviny. I ty se částečně staly pro některé rodiny vedené ženami nedostupným zbožím – zvláště pro ty, které neměly před rozchodem vlastní příjem a nebyly na porozvodovou situaci nijak připraveny. Častá byla situace trvající až jeden rok po manželském rozchodu, kdy příjmy (pracovní a sociální) pokryly pouze náklady na bydlení, poplatky za školkou a nutné náklady pro pobyt dětí ve škole, které se matky snažily zaplatit v první řadě hned poté, co obdržely svůj pravidelný příjem. Z výplaty či sociální podpory pak ale již nezbývalo dost peněz na zakoupení potravin. Náklady na bydlení představovaly pro rodiny s jedním rodičem větší podíl na celkových nákladech, jelikož rodina zpravidla potřebovala stejný prostor jako dříve, ale chyběl jeden příjem pro jeho financování. Náklady na bydlení a služby s ním spojené tak představovaly největší položku v rozpočtu rodin našich komunikačních partnerek.

Kromě těchto základních životních potřeb se jako velmi důležité jeví i záležitosti jinak vnímané jako „nadstandardní“: jedná se o různé placené školní a mimoškolní aktivity, zájmové kroužky, sporty a podobně. Matky je ale vnímaly jako nutný standard, jako potřeby dětí, které je také nutné uspokojit. Ukázalo se, že svou schopnost ekonomicky umožnit svým dětem tyto aktivity komunikační partnerky vnímaly jako klíčovou při hodnocení celkové ekonomické situace rodiny a zejména při hodnocení své vlastní schopnosti zajistit dětem dostatečnou životní úroveň. To, zda matka může svým dětem tyto věci poskytnout, vnímá jako známku toho, že situaci zvládá dobře a že děti vyrůstají v dobrých podmínkách. Přitom propad životní úrovně po rozvodu se zpravidla projevil právě v této oblasti; příjmy rodin žen samoživitelek často tyto náklady nemohly pokrýt. Ani státní sociální politika tyto potřeby nijak nekompenzuje, sociální dávky mají za cíl pokrýt životní minimum, nikoli tyto další potřeby dětí, které jsou považovány za nadstandard. Právě v nedostatku zdrojů na tyto potřeby se pravděpodobně projevuje hlavní ekonomický rozdíl mezi dvourodičovskými a jednorodičovskými rodinami [viz např. Možný, Nerudová 1984]. V této oblasti navíc také existovaly největší rozdíly mezi rodinami matek samoživitelek, zejména podle toho, nakolik otec dětí i po rozvodu finančně podporuje, či nikoli.

Další složkou finančních nároků rodiny bylo vytváření rezerv a spoření do budoucna. Jak již bylo naznačeno, tato možnost zpravidla v rodinách komunikačních partnerek úplně chyběla. Další kapitolou, na kterou příjmy rozvedených matek zpravidla nestačily, bylo různé „luxusní“ zboží a hračky. Tyto věci ale nebyly matkami vnímány jako potřebné či nezbytné. Uvědomovaly si ale, že jejich děti se mohou cítit sociálně znevýhodněné, protože je nevlastní, zatímco jejich vrstevníci ano. Ve třech rodinách dále tvořily významnou část rozpočtu náklady na speciální potřeby dětí, které vyžaduje jejich zdravotní stav.

3.3. Strategie obživy

Většina dotazovaných matek před rozchodem nebo alespoň před narozením dětí měla vlastní ekonomickou aktivitu. Jejich příjem ale v době trvání manželství hrál v rodině zpravidla druhořadou roli. Po narození dětí všechny ženy na několik let opustily sféru placené práce. Dvě pracovaly v manželově firmě a po rozvodu o tuto práci přišly. Další byly v době rozchodu na rodičovské dovolené či pobíraly rodičovský příspěvek (až do čtyř let věku dítěte). Další cíleně zvolily práci s nízkou pracovní zátěží a zároveň s nízkým výdělkem, která jim nechávala dostatek volného času na péči o děti. Po rozchodu všechny ztratily přístup k příjmu svého bývalého partnera a navíc mohly čelit zvýšeným nákladům spojeným s hledáním nového bydlení, stěhováním apod.

Po rozchodu komunikační partnerky volily jednu z následujících strategií zvládnutí ekonomické situace, případně několik strategií různě v čase kombinovaly:

1. Návrat a podpora původní rodiny: Vzhledem k celkové ekonomické situaci byl pro rozvedené matky častým řešením návrat do původní rodiny, tj. přestěhování se zpět k rodičům; tím minimalizovaly nejen náklady na bydlení, ale získaly cennou pomoc v podobě hlídání dětí a případně i finanční pomoc v kritických situacích. Pomoc rodičů mohla mít podobu zajištění péče o děti, aby žena mohla chodit do zaměstnání: „Mně hodně pomáhají rodiče. Mamka hodně dlouho marodila a dali ji do invalidního důchodu, takže je v částečném. Takže hodně pomáhá maminka a já jsem v práci.“ (Hana, 32 let, dělnice, dcera 7 let)

Takovýto návrat ale nemusel být snadný – pokud již žena založila svou vlastní domácnost a žila samostatně, může pro ni být nová závislost na rodičích nepřijemná; zároveň to vytváří velké požadavky na prarodiče, kteří mají své vlastní zájmy a nároky:

Proč já bych měla chtít peníze po mém otci, když on má konečně svůj důchod a svůj život a já mám mu viset na krku. Ne, to jsou moje děcka a já si je musím užít. A když se tatínek moc nezajímá, tak to musím znáknout sama. (Romana, kuchařka, dcera 18, syn 16 let)

Původní rodina tak pro většinu rozvedených žen po překonání prvního porozvodového období fungovala jako určitá pojistka, „kdyby se něco stalo“, ale v každodenním životě se pokoušely hospodařit tak, aby se na ni nemusely spoléhat. Zejména matky malých dětí byly ale na pomoci rodičů (nejčastěji své matky) životně závislé.

2. Sociální příjmy a pomoc státu: Sociální příjmy hrály u našich komunikačních partnerek spíše doplňkovou roli a rozhodně se na ně nemohly spoléhat jako na řešení své ekonomické situace. Jakmile ženy pracovaly, jejich příjem (i když relativně nízký) zpravidla přesahoval hranici životního minima, a přičetlo-li se k němu určené výživné od otce dětí, ve většině případů jim nevznikal nárok na žádné sociální dávky (kromě přídatků na děti). Na odbory sociální péče se obracely matky jen tehdy, když měly více než dvě děti nebo pokud byl jejich plat společně s určeným výživným tak nízký, že nedosahovaly životního minima, případně pokud otec již delší dobu odmítal platit povinné výživné. Nejvýznamnější roli pro osamělé matky hrály sociální příjmy zejména v prvním roce po rozvodu, kdy musely čelit náhlým zvýšeným výdajům, a než se jejich ekonomická situace stabilizovala. V této době ale pro ně bylo paradoxně těžší na pomoc státu dosáhnout, jelikož nárok na příjmově testované dávky se počítá podle příjmů z již uplynulého období, tedy zpravidla ještě z období, kdy hospodařily společně s manželem.

Asi nejhorší dopad měl v tomto směru rozvod či rozchod na ženy, jež byly v době rozvodu dosud na rodičovské dovolené a nedisponovaly jinými vlastními příjmy než dávkami vyplácenými státem:

Já jsem byla na mateřské, měla jsem dva a půl tisíce tehdy ještě a za to jsem koupila plínky a sunar. ... Tak jsem šla na sociálku, tam mně řekli, že můj manžel vydělával hodně peněz, tak oni mně nemůžou žádné dát, protože se to bere pozpátku rok. No a vlastně půjčovala jsem si od matky, protože jsem neměla na plyn. (Olga, 32 let, podnikatelka, syn 5 let)

Komunikační partnerky se vesměs vyjadřovaly, že práce je pro ně otázkou hrdosti – jsou pyšné, že po prvotních peripetiích dokážou uživit své děti, a na pomoc státu se příliš nespolehají: „Radši než někam chodit žebrať pro peníze. To budu radši sedět do dvanácti u počítače, než abych se chodila někam ptát, aby mi někdo dal tisícikorunu na jídlo.“ (Markéta, 34 let, účetní, dcera 8 let)

3. Pracovní aktivita – zvýšení časového rozsahu práce: Pracovní příjmy tvořily největší složku příjmů rodin komunikačních partnerek. Všechny kromě jediné byly v době rozhovoru ekonomicky aktivní a pracovaly alespoň na poloviční úvazek, včetně těch, které pečovaly o děti mladší tří let nebo o postižené dítě. Ty, které pracovaly na částečný úvazek před rozvodem, volily nyní z ekonomických důvodů práci na plný úvazek. Relativně velký podíl komunikačních partnerek přitom

pracoval ve školství a podobných odvětvích, která umožňují relativně snadné skloubení pracovních a rodinných povinností.

Příjem z jejich hlavní pracovní činnosti ale na pokrytí potřeb rodiny s dětmi zpravidla sám o sobě alespoň zpočátku nestačil. Mnoho komunikačních partnerek cítilo potřebu si přivydělat, kterou ale nenaplnovaly hledáním lukrativnější a kvalifikovanější práce. Spíše vyhledávaly další vedlejší, často nekvalifikované práce, které mohly vykonávat po večerech nebo v noci doma (úklid, žehlení, případně hodiny jazyka, tance, aerobiku, prodej kosmetiky). Více než jen jednu výdělečnou činnost vykonávaly v nějakém období po rozchodu tři čtvrtiny žen ze vzorku a tyto vedlejší „brigády“ pro ně byly takřka otázkou přežití.

Takže já jsem od těch osmi do těch deseti jenom chodila uklízet jakoby na tu poštu. Pak jsem byla teda jakoby na poště v práci, a soboty, neděle jsem chodila ještě roznášet občerstvení jakoby na schůze. ... No a nebo jsem chodila tady žehlit starým lidem košile. (Petra, 36 let, poštovní doručovatelka, syn 13 let)

Příjem z hlavního zaměstnání v některých případech stačil jen na pokrytí nákladů na bydlení a jiných pravidelných plateb, příjmy z vedlejších činností sloužily na nákup potravin a dalších potřeb.

4. Pracovní aktivita – zvýšení kvalifikace: Přestože ženy po rozvodu často začínaly nekvalifikovanou prací, postupně získávaly praxi a sebedůvěru a případně si zvyšovaly kvalifikaci. Některé z komunikačních partnerek začínaly jako nezaměstnané či málo kvalifikované a postupně se pod tlakem okolností dopracovaly k pracovnímu úspěchu. Naďa (36 let, učitelka, děti 14, 11 a 1 rok) po rozvodu nejprve sehnala dočasnou práci jako zastupující zdravotní sestra, což jí poskytlo sice minimální, ale alespoň nějaký příjem pro překonání prvního krizového období. Potom se při práci pustila do dálkového studia a po ukončení školy začala pracovat jako speciální pedagožka. Petra (36 let, syn 13 let) zase původně pracovala jako poštovní doručovatelka a po rozvodu si přibrala další dvě pravidelné nekvalifikované brigády, aby rodina vyšla s penězi. Později ale byla povýšena a stala se úřednicí za přepážkou, což znamenalo zvýšení příjmu a zvýšení životní úrovně rodiny: „To bylo úplně ideální, to jsme si už mohli dovolit jet i na dovolenou. A mohla jsem koupit věž a tak nějak jako nestrádali jsme.“

Simona (syn 12 let) zjistila, že svou práci na městském úřadě jako asistentka na poloviční úvazek by po rozvodu své dítě neuživila a zejména by si nemohla pořídit bydlení, které nutně potřebovala. Jako jediná z komunikačních partnerek nevolila bezprostředně po rozvodu cestu dalších vedlejších přivýdělků, raději práci opustila a začala pracovat v lukrativní pozici pro reklamní agenturu. S péčí o syna jí přitom pomáhala její matka. Později si doplnila vysokoškolské vzdělání.

5. Vstup do nového partnerství: ačkoli vzhledem k původnímu zaměření výzkumu a charakteru sběru dat se ve výzkumném vzorku objevilo jen omezené množství

žen, které po rozvodu uzavřely nové manželství nebo začaly žít s dalším partnerem, nelze opomenout ani tuto životní volbu, která může představovat mimo jiné i „strategii obživy“. Úhrnná sňatečnost rozvedených žen v roce 2007 činila 46,6 procent [Český statistický úřad 2008: 13], mnoho rozvedených navíc žije v nesezdaném soužití. Co se týče komunikačních partnerek v mém výzkumu, život s novým partnerem představoval (mimo jiné) strategii obživy pro Veroniku. Ta odešla od manžela, který ji podle jejích slov psychicky a fyzicky týral, s dvouletou dcerkou k novému příteli. Nový sňatek jí umožnil zůstat na rodičovské dovolené do tří let dítěte, zvolit si časově nenáročnou práci a pak nastoupit na další rodičovskou dovolenou s dalším dítětem.

Takže vlastně já jsem se rozvedla a hned ten den jsem se vlastně přestěhovala, protože pro mne to de facto bylo takové jak když vysvobození, že jsem potkala svého nynějšího manžela. (Veronika, 40 let, uklízečka, děti 15 a 9 let)

Simona, druhá ze dvou žen, které uzavřely nové manželství, začala žít s novým partnerem dva roky po rozvodu a manželství uzavřela po dalších pěti letech. Ekonomicky ale na nového partnera v prvním období nespolehlala, našla si lukrativní práci a díky ní si pořídila vlastní byt, ve kterém s novým manželem žije. V době výzkumu byla na mateřské dovolené s dalším dítětem.

U jiných dotázaných žen se na druhé straně objevila nedůvěra ve spolehlivost této strategie, vyvolená zkušeností s rozpadem prvního manželství. Naďa měla v době rozhovoru ročního synka s novým partnerem, ale nový sňatek neuzavřela a od partnera neočekávala, že ji bude živit či přispívat na její dvě děti z předchozího manželství:

(Nový partner) mi jako dává nějaký peníze, ale já už nevím, po všech těch zkušenostech jako nechci, a na (synka) mi dává jako hodně, v porovnání s (bývalým manželem) jako víc peněz. Ale já nechci, aby on měl někdy pocit, že živil (nevlastní dceru). Člověk fakt neví nikdy co se stane. (Naďa, 36 let, učitelka, děti 14, 11 a 1 rok)

Přes nízký věk dítěte raději pokračovala v práci a zachovávala si tak svůj vlastní příjem; o dítě se přitom starala její matka: „Než tady tohle, tak jsem zase domluvená s maminkou, že vlastně tady tohle není na plný úvazek.“

Rozvedené matky tedy mají k dispozici pět základních strategií, jak se vyrovnat se zhoršenou ekonomickou situací své rodiny po rozvodu. V prvním období jsou zpravidla nuceny spoléhat na „strategie závislosti“: na podporu původní rodiny, případně dávky pomoci v hmotné nouzi. Zároveň postupně přistupují k aplikaci „strategií nezávislosti“: nejprve rozšiřují čas, který věnují placené práci (zpravidla se jedná o práci málo kvalifikovanou, kterou mohou vykonávat doma nebo společně s dítětem), postupně si zvyšují kvalifikaci a získávají lepší pracovní pozice. Často kombinují dvě i více strategií obživy dohromady; mnohdy je dokoce aplikace jedné podmínkou úspěšnosti aplikace druhé. Výše

zmiňovaná Simona se tak například nejprve odstěhovala ke svým rodičům, poté zvolila náročnější práci s vyšším výdělkem a s péčí o syna jí pomáhala její matka, načež se odstěhovala do vlastního bytu. Po dalších dvou letech se znovu vdala a s podporou manžela odešla na mateřskou a rodičovskou dovolenou s dalším dítětem. Přitom si ale doplňuje vysokoškolské vzdělání.

3.4. Co ovlivňuje volbu strategií?

Rozdíly mezi tím, jaké strategie obživy dotázané ženy po manželském rozchodu volily, není možné vysvětlit jednoduše jejich věkem či jejich kvalifikací. Nejvýznamnější roli v jejich rozhodování hrál věk jejich nejmladšího dítěte. Pokud k rozchodu došlo v době, kdy bylo nejmladší dítě ještě velmi malé nebo předškolní, byly ženy bez ohledu na kvalifikaci při zvládání bezprostředních ekonomických nároků po rozchodu anebo při zvládání běžného provozu péče o děti závislé na svých rodičích. Ženy, které byly v době rozchodu na rodičovské dovolené (tedy bez vlastní ekonomické aktivity nebo si k rodičovskému příspěvku jen „přivydělávaly“), se nacházely jednoznačně v horším postavení než ty, které již měly odrostlejší děti a nějaký čas pracovaly, bez ohledu na vzdělání. Tyto ženy se zpravidla snažily urychleně obnovit placenou pracovní aktivitu – buďto v předchozím zaměstnání, nebo najít nové pracovní místo. Pokud měly malé děti, doplňovaly strategie placené práce strategiemi přijetí pomoci od svých rodičů, zejména co se týkalo hlídání dětí či jejich vyzvedávání ze školky. Všechny dotázané ženy bez rozdílu kvalifikace se však po prvotním období závislosti na svých rodičích, výjimečně bývalém či novém partnerovi nebo sociálním systému, vydalo cestou výdělečné práce – často ne příliš dobře ohodnocené a značně časově náročné, ale zvolené a organizované tak, aby šla uspokojivě kombinovat s péčí o děti.

Vysokoškolačky zpravidla hledaly novou práci, jelikož před narozením dítěte buďto studovaly, nebo dlouhou absencí na pracovním trhu o práci přišly, či s dětmi nechtěly původní práci vykonávat. Hledání práce mohlo trvat relativně dlouho vzhledem k jejich požadavkům na flexibilitu pracovního místa, případně přijaly práci sice flexibilní, ale málo finančně ohodnocenou. I vysokoškolačky v prvním období po rozchodu (pokud měly malé děti) volily cestu různých brigád (např. výuku cizích jazyků). Vysokoškolsky vzdělané ženy ve většině případů volily práci v oborech a pozicích, které jim umožňovaly dostatečnou flexibilitu nutnou pro zajištění péče o děti, ta s sebou ovšem nesla podprůměrné výdělky. Vyšší kvalifikace jim přinášela pravděpodobně větší stabilitu zaměstnání, ale nikoliv vyšší příjmy.

Středoškolačky s malými dětmi vykazovaly při výběru pracovních strategií největší variabilitu – některé začaly vykonávat nekvalifikovanou práci, kterou zvolily pro její časovou flexibilitu (uklízečka), jiné si po rozvodu doplnily kvalifikaci a vystudovaly vysokou školu (administrativní pracovnice), další se vrátily k původní práci, ve které se dalo i s malými dětmi dobře pokračovat (účetní). Ženy s výučním listem pak zaznamenaly nejmenší problémy s návratem do původního

zaměstnání. Vykonávaly práce, ve kterých několikaleté přerušení v době rodičovské dovolené nepřineslo ztrátu kvalifikace a které navíc dokázaly dobře přizpůsobit novým nárokům na flexibilitu (poštovní doručovatelka, kadeřnice, uklízečka). Hana v dělnické profesi například nejprve volila práci na noční směny, kdy jí s péčí o dceru mohl pomáhat dědeček a ona pak s dcerou strávila den.

Spíše než nízká kvalifikace tedy pro dotazované ženy představovalo ekonomické ohrožení dlouhé přerušení pracovní aktivity po narození dítěte, přizpůsobování pracovní dráhy pečovatelským povinnostem a spoléhání na hlavní příjem muže v rodině. Další strategie hrály spíše doplňující úlohu – pomoc sociálního systému u některých v obtížném prvotním období; podpora původní rodiny jako cesta ke snížení nákladů a k usnadnění pečovatelské práce.

Při volbě pracovních strategií se komunikační partnerky setkávaly s bariérami pracovního trhu. O těch hovořily zejména ty, které nepracovaly ve školství či ve veřejném sektoru. Buďto se setkaly přímo s diskriminací při hledání zaměstnání, nebo se kvůli obavám ze znevýhodnění do dalšího hledání ani nepouštěly. Pavla (dětí 15, 12 a 11 let, právnička ve státní sféře) hledala práci ve svém oboru 9 měsíců, Gabriela vůbec práci odpovídající své kvalifikaci (administrativní pracovnice) nenašla:

Protože my když jsme se rozváděli, tak P. byly dva roky, nebo dva a půl, M. akorát ve školce a absolutně bez šance práce. Jak jsem řekla malý dítě, nezám a nebo teda takový služby, že to bylo od sedmi do sedmi do večera a to prostě nešlo nijak skloubit. (Gabriela, 36 let, uklízečka, dcera 13, syn 10 let)

Hana setrvala v zaměstnání, které ji neuspokojovalo, ze strachu, že by jinou práci nenašla:

A taky vím, že bude docela těžké, nebo já su ráda, že mám zaměstnání, ale kdybych ho náhodou někdy chtěla změnit, tak vím, že to bude dost těžké si najít nějaké dobré, protože se posuzuje to, že je sama s dítětem a ještě není prostě ve věku, kdy by se mohlo samo starat o sebe, když bude nemocné. (Hana, 32 let, dělnice, dcera 7 let)

Vědomí či přesvědčení o existenci diskriminujících postupů ze strany zaměstnavatelů vůči osamělým matkám tak určovalo strategie, které tyto ženy na pracovním trhu volily. Pfeiferová [2008] na základě svého výzkumu mezi pracujícími osamělými matkami ukazuje, jak funguje mechanismus kumulace znevýhodnění, jemuž osamělé matky na pracovním trhu v ČR čelí. Tyto ženy jsou znevýhodněné zároveň jako ženy, jako matky a navíc jako osamělé matky. Na českém trhu práce stále platí, že ženy jsou vnímány jako riziková skupina pracovníků, ačkoli děti ještě nemají [viz Křížková 2007; Bartáková 2005]. V okamžiku, kdy se stanou matkami, například pokud po rodičovské dovolené hledají nové zaměstnání, stává se pro ně mateřství znevýhodňujícím faktorem. Zaměstnavatelé se totiž mnohdy v rozporu se zákoníkem práce při přijímání pracovníků dotazují na

rodinnou situaci a dávají přednost těm uchazečům, kteří potenciálně nebudou mít absence z důvodu nemoci dětí. U žen, které pečují samy o své děti, se nevýhody plynoucí z mateřské role násobí rodinnou situací, v níž se nacházejí. Podle Pfeiferové se mnohé setkaly s odmítnutím ze strany zaměstnavatele výslovně argumentovaným tím, že žena je s dětmi sama, a bude proto často v práci chybět. Přestože přítomnost dětí spolu s absencí partnera nejsou jediným faktorem majícím vliv na pozici žen na trhu práce a podle jiných výzkumů [Soukupová 2007; Lhotská, Petrová 1996; Junková et al. 1975] se do ní promítají faktory další, jako např. dosažená výše vzdělání či věk, lze říci, že rodinná situace se na možnostech volby pracovního uplatnění podílí významným způsobem. Pečovatelská zodpovědnost (nesoucí znaménko ženského genderu) znamená v současných podmínkách znevýhodnění na pracovním trhu – ovšem v případě vzniku jednorodičovské rodiny je její ekonomická situace závislá právě na postavení a aktivitě daného rodiče na pracovním trhu.

Závěr

Tento text představil hlavní strategie obživy, jakými matky po rozchodu či rozvodu zvládají ekonomické zajištění své rodiny, a to na pozadí uvažování o osamělém mateřství v evropské a americké sociologické literatuře a zároveň na pozadí současných i dřívějších sociologických výzkumů situace rodičů v čele jednorodičovských rodin v České republice. Výzkum zaměřený na rozvedené ženy v České republice identifikoval pět takovýchto strategií: návrat do původní rodiny a pomoc rodičů; podporu sociálního systému; časové rozšíření placené práce; zvýšení kvalifikace a pracovní pozice; a vstup do nového partnerství. Tyto strategie jsou různě kombinovány a obměňovány v čase. Přesto lze konstatovat, že placená práce je stále a tradičně nejčastější strategií obživy, kterou rozvedené ženy v České republice volí. Kvalitativní výzkum zaměřený na životní strategie rozvedených matek v ČR umožnil hlouběji porozumět tomu, jak ženy samy prožívají a interpretují svou situaci. Ukázal, že dotázané rozvedené matky dokáží vlastními silami zvládnout ekonomické nároky vedení rodiny. Musí k tomu zmobilizovat veškeré své síly, mnohdy i za cenu fyzického zdraví, za cenu brigádní práce po večerech a o víkendech, za cenu přijetí práce, která je pod úrovní jejich kvalifikace či která je neuspokojuje. Navíc čelí riziku, že pokud dojde k nějaké nepředvídatelné události, která je zbaví možnosti takto intenzivně pracovat nebo jim přinese nečekané výdaje, křehká ekonomická rovnováha rodiny se zhroutí. Přesto pokud zvládnou prvotní krizové období, zpravidla dosáhnou takového příjmu, který jim umožní udržovat dostačující životní úroveň, a to v první řadě díky placené pracovní aktivitě. Při hledání práce či výhodnější pozice se ovšem potýkají s řadou překážek a znevýhodnění.

Tyto výsledky potvrzují závěry dřívějších kvantitativních sociologických výzkumů, zaměřených na osamělé rodičovství v České republice. Není pravda, že by všechny rodiny v čele s matkou na tom byly nutně špatně. Špatná eko-

nomická situace je vždy výsledkem spolupůsobení některého dalšího znevýhodňujícího faktoru (zejména péče o malé děti, podle kvantitativních výzkumů i nízkého vzdělání, nezaměstnanosti, bydlení v defavorizovaném regionu). Tyto marginalizující faktory jsou ale často vzájemně spojené; dále se k nim přidává fakt, že ženy s nižším vzděláním a příjmem mají vzhledem ke sňatkové homogenii často nárok na nižší nebo žádné výživné od bývalého partnera.

Z dostupných statistických údajů je zřejmé, že dochází ke snižování životní úrovně jednorodičovských rodin vzhledem k životní úrovni rodin dvourodičovských. Osamělé matky v ČR se totiž v minulých desetiletích spoléhaly zpravidla na svůj pracovní příjem; sociální dávky a případně výživné od druhého rodiče hrály v jejich celkových příjmech jen vedlejší roli. V současné době se jich ale stále více nachází v pozici nezaměstnaných a marginalizovaných na pracovním trhu. Ty, které pracují, musí volit takovou práci, kterou budou schopné dobře kombinovat s péčí o děti – i za cenu nižších výdělků a snížení své vlastní konkurenceschopnosti na trhu práce. Prohlubování nerovností mezi různými sociálními skupinami, ke kterému od 90. let v ČR dochází, se tak děje zčásti na úkor osamělých rodičů a jejich dětí. V rodině s jedním rodičem žije skoro 27 procent dětí v České republice a jejich životní úroveň se stále snižuje v poměru k životní úrovni zbytku populace. 40 procent jednorodičovských rodin s dětmi je ohroženou chudobou (tj. jejich příjem nedosáhl 60 procent mediánu příjmů za všechny osoby) [Český statistický úřad 2007]. Chudoba ekonomická má pak další neopominutelné sociální a strukturální souvislosti.

Osamělé mateřství má velkou vypovídací hodnotu ohledně toho, jakou podobu má v dané společnosti rodičovství pro muže a jakou pro ženy. Ve společnostech se spíše tradiční genderovou dělbou práce (kde produkce je stále spíše záležitostí mužů a reprodukce více vyhrazena ženám) se osamělé matky ocitají v jakémsi „území nikoho“. Mohou buďto volit závislost na své původní rodině, na systému sociální podpory, a/nebo zajišťovat obživu své rodiny prostřednictvím placené práce. Přitom musí zároveň hrát několik různých a mnohdy kontradiktorních rolí a naplňovat různé soubory sociálních norem zároveň.

Placená práce je pro mnohé z nich bezpochyby cestou, jak si zachovat pocit nezávislosti, vlastní hodnoty a schopnosti „postarat se“ o svou rodinu. Pro ženy v představeném výzkumu byla práce otázkou osobní hrdosti. Je ale otázkou, zda se nejedná o nahrazení jedné závislosti druhou – namísto závislosti na podpoře mužského partnera nebo příbuzných či státu se ženy stávají závislými na nestabilním pracovním trhu a jeho měnících se podmínkách; na zaměstnavatelích, kteří mohou osamělé matky zajišťující bez další pomoci péči o své děti vnímat a hodnotit jako méně výkonné a kvalitní zaměstnance.

Od počátku 90. let stále více zemí klade silnější důraz na zaměstnanost matek v čele rodin bez mužského živitele. Zaměstnanost se stává argumentem pro omezení či rušení sociálních podpor a dávek určených pro osamělé matky [Millar, Rowlingson 2001]. Znevýhodnění matek žijících bez partnera a jejich rodin ale přetrvává – zprv proto, že nemají přístup k příjmu druhého dospělého a nemohou těžit z redukce životních nákladů, kterou přináší život ve větším

společností. Zadruhé proto, že se kvůli svému genderu pohybují na „negativním“ pólu symbolického univerza – v různých prostorech a institucích se dostávají automaticky do podřízeného postavení. Tak tomu je na pracovním trhu, což s sebou nese například jejich nižší průměrné výdělky, ale i například při vymáhání výživného, při jednání s bankami či v rámci struktur sociálního systému [Ypeij 2009: 55].

Osamělé matky a jejich děti, žijící v rodinách, které nenaplnují normativní model „muž-živitel / žena pečovatelka a spoluživitelka“, se tak mohou stát „občany druhé kategorie“ – jejich potřeby jsou v sociálním státu definovány, a tudíž i uspokojovány jinak než u ostatních rodičů/rodin. (Například u matky žijící s partnerem a pečující o malé dítě/děti se očekává setrvání v domácnosti a intenzivní věnování se péči o děti; u osamělé matky se výše hodnotí aktivita v oblasti placené práce pro ekonomické zajištění rodiny. Jesle jsou dostatečně „dobré“ pro děti matek samoživitelek, ale „škodlivé“ pro děti obecně.) Přitom se jedná o početně relativně významnou skupinu, vzhledem k tomu, kolik žen se nachází v pozici osamělé hlavy rodiny nebo se do této pozice dříve dostalo či pravděpodobně dostane v budoucnu.

Osamělé mateřství tak v praxi odhaluje genderovanost institucí, založenou na chybných a nefunkčních stereotypech. Zpochybňuje legitimitu rozšířeného modelu genderové dělby práce, z jehož předpokladu vychází většina sociálních institucí (pracovní trh, sociální systém, instituce péče o děti či škola). Ty jsou nastavené na fungování modelu „muž živitel / žena pečovatelka“, případně „dvojí živitel-ka / dvojí pečovatel-ka“. Toto nastavení ovšem naráží v současné době „chaotické lásky“ [viz Beck, Beck-Gernsheim 1995], charakterizované nestabilitou partnerských vztahů.

I přes nepříznivou životní situaci ženy v postavení osamělých matek svým jednáním hledají a nacházejí řešení. Aktivně volí strategie, kterými zajišťují okamžitou i dlouhodobou obživu své rodiny, tyto strategie různě kombinují a upravují podle měnících se zdrojů a potřeb. I závislost na sociálním systému, na původní rodině či na příspěvcích bývalého partnera není jen pasivním stavem, ale také vyžaduje volbu. Mnohdy se jedná o stejně vědomě volenou strategii, která vyžaduje aktivní jednání jako např. strategie pracovní. Ženy spolu se svým jednáním interpretují realitu, v níž žijí, a přikládají významy svým životům. Jejich strategie obživy jsou pak provázány s těmito různorodými zkušenostmi, s jejich chápáním skutečnosti a každodenního života.

Poznámka k transkripci

... No a nebo jsem chodila tady žehlit
starým lidem košile.

(Nový partner) mi jako dává nějaký
peníze, ale já už nevím

tři tečky označují vynechanou
výpověď mluvčí

v závorce kontextuální informace,
nikoliv výpověď mluvčí

RADKA DUDOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Ve své práci se zaměřuje na problematiku proměn soukromého života a instituce rodiny a jejich souvislostí s prací a pracovním trhem. Předmětem jejího výzkumného zájmu je otázka mateřství a otcovství po partnerském rozchodu a problematika jednorodičovských rodin. Je autorkou knihy *Otcovství po rozchodu rodičovského páru* (Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2008) a spoluautorkou publikace *Otcové, matky a porozvodová péče o děti* (Sociologické studie / Sociological Studies 07:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2007).

Literatura

- Bartáková, H. 2005. „Znevýhodnění žen s dětmi na trhu práce.“ Pp. 91–103 in J. Winkler, L. Klimplová, M. Žižlavský (eds.). *Účelové programy na lokálních trzích práce. Jejich význam, potřebnost a realizace*. Brno: Masarykova univerzita.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity.
- Burghes, L. 1994. *Lone Parenthood and Family Disruption: The Outcomes for Children*. London: Family Policy Studies Centre.
- Burghes, L. 1996. „Debates on disruption. What happens to the children of lone parents.“ Pp. 157–173 in Silva E. Bortolaia (ed.). *Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. London: Routledge.
- Chaloupková, J., E. Soukupová. 2008. „Skloubení práce a rodiny v rodinách s dětmi do 10 let: záleží na rodinné struktuře?“ Příspěvek přednesený na konferenci *Reprodukce nebo intimita: k novému vymezení předmětu české sociologie rodiny*. Brno, 27. 9. 2008.
- Charmaz, K. 2003a. „Grounded Theory. Objectivist and Constructivist Methods.“ Pp. 249–285 in N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (eds.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage.
- Charmaz, K. 2003b. „Qualitative Interviewing and Grounded Theory Analysis.“ Pp. 311–330 in J. A. Holstein, J. F. Gubrium (eds.). *Inside Interviewing*. London: Sage.
- Český statistický úřad. 2007. „Příjmy a životní podmínky domácností ČR za rok 2006.“ [online]. Praha: ČSÚ [cit. 3. 8. 2009]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/p/30n2-06/>>.
- Český statistický úřad. 2008. „Sňatečnost.“ [online]. Pp. 11–16 in *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2007*. Praha: ČSÚ [cit. 3. 8. 2009]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/t/B900435613/\\$File/400708a2.pdf](http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/t/B900435613/$File/400708a2.pdf)>.
- Dudová, R. 2008a. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Dudová, R. 2008b. „Promarněná šance na změnu: zhodnocení reformy rodičovského příspěvku.“ Pp. 29–50 in A. Křížková, R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková, Z. Uhde (eds.). *Práce a péče: Proměny rodičovské v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Dudová, R. (ed.), Š. Hastrmanová, H. Hašková et al. 2007. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti*. Sociologické studie / Sociological studies 07:3. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Duncan, S., R. Edwards (eds.). 1997. *Single Mother in an International Context. Mothers or Workers?* London: UCL Press.
- Duncan, S., R. Edwards. 1999. *Lone Mothers, Paid Work and Gendered Moral Rationalities*. London: Macmillan.

- European Commission. 2007. *Study on Poverty and Social Exclusion among Lone-Parent Households*. Brusel: European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Ferri, E. 1976. *Growing up in a One-Parent Family*. Windsor: National Foundation for Education Research – Nelson.
- Förster, M. F., I. G. Tóth. 2000. „Trends in child poverty and social transfers in the Czech Republic, Hungary and Poland: Experiences from the years after transition.“ *Luxembourg Income Study Working Paper 226*. New York: Syracuse University.
- Furstenberg, F. F., A. Cherlin. 1991. *Divided Families: What happens to children when parents part?* Cambridge: Harvard University Press.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Hamplová, D. (ed.). 2006. *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie / Sociological Studies 06:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Harding, S. 1993. *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hora, O. 2007. „Příjmové znevýhodnění pracovníci. Pracovní uplatnění a nezaměstnanost jako faktory příjmové situace domácností.“ [online]. *IVRIS Working Papers 07/02*. Brno: FSS MU [cit. 3. 8. 2009].
Dostupné z: <<http://ivris.fss.muni.cz/papers/index.php?page=cislawp&id=3>>.
- Junková, L. et al. 1975. *Sociální situace neúplné rodiny. Výsledky empirického výzkumu sociální situace rozvedené ženy s dětmi do 15 let*. Praha: Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Kalinová, L. 2007. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha: Academia.
- Kaufmann, J.-C. 2001. *L'entretien compréhensif*. Paris: Nathan.
- Kilkey, M. 2000. *Lone Mothers Between Paid Work and Care: The Policy Regime in Twenty Countries*. Aldershot: Ashgate.
- Křížková, A. 2007. *Životní strategie žen a mužů v řízení (a) podnikání*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Křížková, A., M. Vohlídalová. 2008. „Kdo se bojí zaměstnané matky?“ Pp. 85–104 in A. Křížková, R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková, Z. Uhde (eds.). *Práce a péče: Proměny rodičovské v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kuchařová, V. 2007. „Lone Mothers at the Labour Market: Their Requirements and their Entitlement to Social Protection Measures.“ [online]. Příspěvek přednesený na *5th International Research Conference on Social Security*, Warsaw, 5–7 March 2007 [cit. 20. 9. 2008].
Dostupné z: <<http://www.issa.int/aiss/Resources/Conference-Reports/Lone-mothers-at-the-labour-market>>.
- Lefaucher, N. 1986. „Vous avez dit ‚monoparentale‘?“ *Populations et sociétés* (202): 3.
- Lefaucher, N. 1991. „Les familles dites monoparentales.“ Pp. 67–74 in F. de Singly (ed.). *La Famille: l'état des saviors*. Paris: Editions la découverte.
- Lhotská, V., I. Petrová. 1996. *Ekonomická situace neúplných rodin*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Long, N. 1992. „From paradigm lost to paradigm regained? The case for an actor-oriented sociology of development.“ Pp. 16–42 in N. Long, A. Long. *Battlefields of Knowledge. The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development*. London, New York: Routledge.
- Marušiak, M. 1964. *Rodina a manželství*. Praha: Svobodné slovo.
- McIntosh, M. 1996. „Social anxieties about lone motherhood and ideologies of the family:

- two sides of the same coin." Pp. 148–156 in E. Bortolaia Silva (ed.). *Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. London: Routledge.
- Millar, J. 1994. „Family, state and personal responsibility: the changing balance for lone mothers in the UK.“ *Feminist Review* (48): 24–39.
- Millar, J., K. Rowlingson (eds.). 2001. *Lone Parents, Employment and Social Policy: Cross-national Comparisons*. Bristol: Policy Press.
- Možný, I. L. Nerudová. 1984. „Opakovaná a neúplná rodina z hlediska kvality sociální reprodukce.“ *Demografie* 26 (3): 209–215.
- Murray, C. A. 1990. *The Emerging British Underclass*. London: Institute of Economic Affairs, Health and Welfare Unit.
- Pateman, C. 1988. *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- Pávek, F. 1973. *Rozvody očima soudce*. Praha: Práce.
- Pfeiferová, Š. 2008. „Matky samoživitelky na trhu práce.“ Pp. 181–200 in R. Dudová (ed.). *Nové šance a rizika: Flexibilita práce, marginalizace a soukromý život u vybraných povolání a sociálních skupin*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Phoenix, A. 1996. „Social construction of lone motherhood: a case of competing discourses.“ Pp. 175–190 in Silva E. Bortolaia (ed.). *Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. London: Routledge.
- Rendlová, E. 1988. *Životní podmínky v neúplných rodinách*. Závěrečná zpráva. Praha: Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Schimmerlingová, V. et al. 1977. *Analýza vybraných problémů života a potřeb neúplných rodin*. Praha: Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Sirovátka, T., P. Mareš. 2006. „Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (4): 627–655.
- Skevik, A. 2006. „Lone motherhood in the Nordic countries: sole providers in dual-breadwinner regimes.“ Pp. 241–264 in A. L. Ellingsæter, A. Leira (eds.). *Politicising Parenthood in Scandinavia*. Bristol: Policy.
- Sørensen, A. 1994. „Women's economic risk and the economic position of single mothers.“ *European Sociological Review* 10 (2): 173–188.
- Soukupová, E. 2007. „Rodiny na trhu práce.“ Pp. 99–114 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku?* Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Srb, V., M. Kučera. 1959. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha: Státní úřad statistický.
- Utting, D. 1995. *Family and Parenthood: Supporting Families, Preventing Breakdown*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Ypeij, A. 2009. *Single Motherhood and Poverty. The Case of the Netherlands*. Amsterdam: Aksant.

Šetření

Generations and Gender Survey, 2005. Výběrové šetření realizované v České republice v roce 2005 v rámci mezinárodního programu Generations and Gender Programme koordinovaného Ekonomickou komisí OSN v Ženevě. Výběrový rozsah byl 10 000 respondentů z populace mužů (N = 5000) a žen N = 5000) ve věku 18–76 let. V souboru bylo zahrnuto 331 osamělých matek se závislými dětmi.

Příloha 1. Přehled komunikačních partnerek (pokračování na následující straně)

Pseudonym	Věk v době konání rozhovoru	Vzdělání	Zaměstnání	Partnerská situace v době výzkumu	Věk dětí v době rozhodu	Věk dětí v době rozhovoru
Adéla	38	SŠ	obchodní referentka	nekohabitující partner	syn 10 let	13
Dana	30	VŠ	diplomovaná zdravotní sestra	bez partnera	synové dvojčata 5 let	6
Gabriela	36	SŠ	uklízečka	bez partnera	dcera 4 roky, syn 1 rok	13, 10
Hana	32	vyučena	dělnice	nekohabitující partner	dcera 2 roky	7
Helena	42	vyučena	kadeřnice	bez partnera	dcera 12 let, syn 6 let (těžce zdravotně postižený)	22, 16
Jarka	37	SŠ	školní družinářka	bez partnera	syn 8 let, dcera 6 let	13, 11
Kamila	57	VŠ	učitelka	bez partnera	dcera 18 let, dcera 13 let, dcera 6 let	33, 28, 21
Katka	46	SŠ	zdravotní sestra	bez partnera	dcera 16 let, dcera 12 let	23, 19
Linda	29	VŠ	koordinátorka v zahradním kulturním centru	bez partnera	syn 1 rok	3
Marie	34	VŠ	učitelka	nekohabitující partner	syn 11 let (lehce zdravotně postižený)	15,
Markéta	34	SŠ	účetní	kohabituje s partnerem	syn 6 let, dcera 2 roky	10, 8

Pokračování přílohy 1

Pseudonym	Věk v době konání rozhovoru	Vzdělání	Zaměstnání	Partnerská situace v době výzkumu	Věk dětí v době rozhodu	Věk dětí v době rozhovoru
Naďa	36	SŠ (po rozvodu doplnila VŠ)	školní družinářka	kohabituje s partnerem	dcera 6 let, syn 3 roky	14, 11, syn s dalším partnerem 1 rok
Pavla	40	VŠ	právníčka na oddělení ministerstva	nekohabituji partner	syn 11 let, dcera 6 let, syn 5 let	15, 12, 11
Petra	36	vyučena	poštovní doručovatelka	kohabituje s partnerem	syn 4 roky	13
Romana	39	vyučena	kuchařka	bez partnera	dcera 9 let, syn 7 let	19, 17
Simona	36	SŠ, nyní dokončuje VŠ	momentálně na mateřské dovolené	podruhé vdaná	syn 4 roky	12, syn s druhým manželem 3 měsíce
Sylva	35	VŠ	koordinátorka vzdělávací agentury	bez partnera	dcera 10 let, syn 4 roky (lehce zdravotně postižený)	13, 7
Věra	39	VŠ	učitelka	bez partnera	dcera 10 let, syn 6 let	13, 9
Veronika	40	vyučena	uklízečka	podruhé vdaná	dcera 2 roky	15, dcera s druhým manželem 9 let